

IX-XIX. Asırlar Azerbaycan Kültür Tarihinde Tasavvufi Hareketler

Mehmet RIHTIM¹

Özet

Azerbaycan İslamiyet ile ilk tanışan bölgelerden biridir. Bunu müteakip tasavvuf hareketleri de Azerbaycan'da görölmeye başlar. Tasavvuf tarihinde adına rastladığımız birçok önemli sufi bu bölgede yaşamış, bir kısım önemli tarikat da burada ortaya çıkmıştır. Azerbaycan tasavvufu Ebu Said Ebu'l Hayr'ın müridleri tarafından kurulan tekkelerle yayılmıştır. Sühreverdiyye tesiri ile oluşan Ebheriyye, Zahidiyye, Halvetiyye ve Safeviyye tarikatlarına; Hurufilik, İsrakilik ve Ahilik gibi önemli felsefi ve mistik hareketlerin çıkışına kaynaklık etmiştir. Bunun yanında Yusuf Hemedani, Nizami, Şebüsteri, Nesimi, Kasım Envar, Hakani, Nigari gibi yüzlerce sufi mütefekkir ve şairin vatanı olan Azerbaycan, tasavvuf felsefesi, tarihi ve edebiyatı açısından önemli bir medeniyet merkezi olarak dünyanın farklı bölgelerine tesir etmiştir.

Anahtar kelimeler: *Azerbaycan, tasavvuf, tarikat, Sühreverdiyye, Ebheriyye, Zahidiyye, Şirvan.*

¹ Dr., Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Bakü-Azerbaycan; mrihtim@yahoo.com

In IX-XIX the Centuries Sufi Orders in The Culture History of Azerbaijan

Abstract

Azerbaijan is one of regions to meet Islam. Settling of sufism in this area has also been early. Many important sufis whose names are counted in mystical history has lived here and many important orders has also appeared in this area. Mystical history of Azerbaijan which has started with Weisel Garany, has spread with the institutions that has been set up by the followers of Abu Said abu al-Khayr. Abhariyyah which has been arisen by the influence of Suhreverdiyyah, has been the beginning source of many ideological and mystical orders such as Hurufiyyah and Ishragiyyah beside Zahidiyyah, Khalvetiyyah, and Safeviyyah. Beside all, beginning from Yoosuf Hamadany, Shebustery Nasimy, Qaasem Anvar, Haqany, Nigary Azerbaijan has been the homeland of many sufi poets and from mystical, philosophical and literary standpoint it has been a very important center and its influences spread across all over the world.

Keywords: *Azerbaijan, Sufism, Sufi Orders (Tarika), Suhrawardiyyah, Abhariyyah, Zahidiyyah, Shirvan.*

Giriş

Azerbaycan olarak adlandırılan Güney Kafkasya ve Batı İran arasındaki coğrafi mekân, Miladi 639, (Hicri 18) senesinde İslam dini ile tanışmıştır. İslam ordusunun İran'a girmesinin hemen akabinde Azerbaycan kapılarına dayanmış ve Arapça kaynaklarda "Kadim Türk yurdu" olarak vasıflandırılan bu ülkeye sulh teklifinde bulunmuştur. Asırlardır Bizans ve Sasani baskıları altında yaşayan bölge halkı bu teklifi hemen kabul etmişlerdir. Kabile reislerinin, Utbe b. Ferkad ile görüşmeleri neticesinde Halife Hz. Ömer'in onayı ile hazırlanan "Emaname", başta Taberi Tarihi olmak üzere birçok kaynakta mevcuttur.² Bir insan hakları sözleşmesi mahiyetindeki bu belge ile Azerbaycanlılar, can, mal, namus ve din açısından tam bir dokunulmazlık garantisine sahip olmuşlardır.

Belazuri'nin verdiği bir habere göre Hz. Ali, hilafeti zamanında Azerbaycan'a bir heyet göndererek halkın ahvalini teftiş ettirmiş ve bölge halkının namaz kılıp, oruç tuttıkları hakkında malumat almıştır.³ Henüz Emeviler'in hâkimiyeti tesis edilmeden Azerbaycan İslam'ı kabul etmiş ve böylece Müslümanlığı ilk kabul eden ülkelerden biri olmuştur. Daha sonra Azerbaycan'a ve Kafkaslara başka seferler de yapılmıştır. Sözü edilen bu seferlerden birine Veysel Karani de iştirak etmiştir. Ahmed b. Hanbel'in *Kitab'uz-züh'd*'ünde ve daha başka birçok tarih kitabında nakledilen bir rivayete göre Karani, dönüş esnasında bu topraklarda vefat etmiştir.⁴ Ağdaş şehri yakınlarında ona ait olduğu iddia edilen bir kabir vardır. Bunun yanında İslam dünyasının farklı bölgelerinde Veysel Karani'ye ait olduğu söylenen başka makam ve kabirler de vardır. Ancak, onun vefat yeri ile ilgili bu sağlam rivayette Azerbaycan adı sarîh olarak zikredilmektedir.

Tasavvuf medeniyeti için mühim bir şahsiyet olan ve ömrünü tam bir züht içinde geçiren Veysel Karani, bu toprakların İslam medeniyeti ve tasavvufu ile sıkı alakasını gösteren en önemli delillerden birisidir. Buradan hareketle Azerbaycan'da İslam'ın ve tasavvufun 1400 yıllık bir geçmişinden bahsedebiliriz. Her ne kadar tasavvuf, VIII. asırda bir isim ve sistem olarak ortaya çıkmışsa da, Hz. Peygamberin ve sahabenin hayatında bir yaşam tarzı olarak tasavvufun mevcut olduğu malumdur.

² Azerbaycan'ın fethi hakkında bkz: Belazuri, *Futuh el-Buldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1983, s. 467-490; Ahmed b. Asam el-Kufi, *Kitabu'l-Futuh*, Bakı; Ziya Bunyadov, *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, Bakı, 2004; Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, İstanbul Ün. Yayınlanmamış doktora tezi, 1999; Zekeriya Kitapçı, *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2005, s. 39-127.

³ Belazuri, *Futuh el-Buldan*, s. 473.

⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitabü'z-Züh'd*, 2024 nolu hadis, C. II, s. 480.

Azerbaycan Türk Edebiyatı'nın en önemli kaynaklarından olan *Kitab-ı Dede Korkut*'ta birçok tasavvufî mânâ yanında "kara donlu dervişlerden"⁵ bahsedilerek siyah yünlü hırka giyen sufilerden haber verilmesi Türk ve Azerbaycan tasavvufunun tarihi köklerine ışık tutmaktadır.

Sufilerin hoşgörülü İslam anlayışları ve mütevazı hayat tarzları, bölge insanının psikolojik yapısına da uygun geldiğinden tasavvuf bu bölgede geniş şekilde yayılmıştır. Bu coğrafyanın her yerinde yaygın bir şekilde bulunan, tarihi çok eskilere dayanan ve halk tarafından "Pir"⁶, "Evliya", "Şih" diye anılan binlerce kabir ve makamların varlığı, bununla birlikte birçok yerleşim yerinin adında bu sıfatların bulunması, zengin tasavvufî geçmişten haber veren önemli ipuçlarıdır.⁷ Azerbaycan'da gerçek manada tasavvuf temsilcileri X. asırdan itibaren görülmeye başlar.⁸ Tasavvufun sistemleştiği XII. asırdan itibaren ise Sühreverdîye tesiri ile oluşan Ebherîye, Zahidîye, Halvetîye ve Safevîye tarikatlarının ortaya çıktığı görülür. Azerbaycan Hurufîlik, İsrakîlik ve Ahîlik gibi önemli felsefi ve mistik hareketlerin doğuşuna da kaynaklık etmiştir. Bahsedilen hususlar bu bölgenin tasavvuf felsefesi ve edebiyatı açısından önemli bir medeniyet merkezi olduğunu göstermektedir. Yusuf Hemedani, Nizami, Hakani, Şebüsteri, Nesimi, Kasım Envar, Hatayi, Bakuvi, Fuzuli, Mir Nigari gibi yüzlerce mütefekkir ve şair sufi burada yaşamıştır.

1. IX-XI. Asırlar: Azerbaycan'da İlk Sufiler

Azerbaycan'ın Kuzey kesimlerinde ve Kafkaslarda İslam dininin yayılmasında rol alan ilk müşidlerden birisi, Ebu Müslim adıyla bilinen şahsiyettir. Onun ilk İslam ordusu ile bölgeye geldiği veya Hicri II-III. asırlarda buraya gelen Şeyh Yusuf adlı bir müşidin oğlu olduğuna dair

⁵ Nizami Caferov, *Türk Halkları Edebiyatı, Kitab-ı Dede Korkut*, Bakı, 2006, s. 213

⁶ "Pir" sözü tasavvufî mânâda bir tarikatın kurucu müşidi demektir. Azerbaycan'da bu terim mânâ kaybına uğrayarak; mukaddes sayılan yerler için kullanılır olmuştur. Bir nevi kudsiyet atfedilen kabir, kaya, dağ, ağaç v.s. gibi yerler halk tarafından "pir" olarak adlandırılmaktadır.

⁷ Azerbaycan'da pir, şeyh, evliya adında birçok yer adı olduğu gibi, hemen her köyde mevcut olan pir makamları, çoğu itibarı ile tarihte buralarda yaşamış tasavvuf erbabının kabirleridir. Asırların tahribatına, özellikle de komünist rejimin baskılarına ve imha etmesine rağmen bu yerler ve isimleri halkın hafızasından (yaddaşından) silinmemiştir. Bugün buralar bilinçsizcesine birer ibadet mahalli olarak yoğun ilgi görmekte ve bir kısmı gözüaçıklar tarafından inanç istismarına sebep olmaktadır.

⁸ 'Azerbaycan tasavvufu' terimi ile bu bölgenin tarihi coğrafyasında yer alan beldelerde doğmuş, yetişmiş ve faaliyet göstermiş sufiler ile bu şahsiyetler tarafından kurulmuş tarikatler kastedilmektedir. Azerbaycan'lı olduğu halde başka yerlerde faaliyet gösteren sufiler ile başka bir yerden olduğu halde Azerbaycan'da iz bırakmış sufiler de bu çerçevede değerlendirilmiştir. Dini cereyanlardan kastımız; Ahîlik ve Hurufîlik gibi cereyanlardır.

bilgiler vardır.⁹ Azerbaycan'ın Dağıstan sınırında yer alan üç köyde VIII-IX. asırlarda inşa edildiği söylenen mescidler Şeyh Ebu Müslim'in adını taşımaktadır.¹⁰ Bölge halkı tarafından şeyh olarak kabul edilmiş olan; ancak hayatı ve şahsiyeti hakkında fazla bilgi bulunmayan Ebu Müslim'in, Kafkaslarda ilk olarak İslam dinini yaymaya çalışan ve bunda da muvaffak olan bir sufi olma ihtimali yüksektir.

IX-X. asırlarda Azerbaycan'da yaşadığı bilinen ilk sufilere biri olan Ebu Bekir Şami, halk arasında Baba Sultan piri diye bilinmekte olup kabri, Deveci ilinin Ugah köyündedir. Yine bu asırda yaşamış Azerbaycan'lı sufilere birisi de, Hüseyin b. Ebu Bekir Yezdinyar'dır. Urumiyeli olan bu sufi birçok ilimde bilgi sahibi olup, kendine mahsus tasaavvuf anlayışının var olduğu söylenmektedir.¹¹ A.Cami, onun hakkında hüsn-ü zan ile "zahirde telbis sahibi (hali karışık), batında hakikat ehli" demiştir.¹² Ebher'li sufi Ebu Bekir Tahir, büyük sufilere Şibli ile aynı devirde yaşamış ve 941'de vefat etmiştir.¹³ Ebu Hüseyin Dünder, maneviyat sahibi, etkileyici bir kişiliğe sahip olması yanında güzel konuşan, âlim ve edip bir şahsiyettir. İbni Hafif ile önemli meseleleri birlikte müzakere ettikleri, Şibli'nin de ona saygı gösterdiği nakledilmiştir. 983'te Şiraz'dan 60 fersah uzakta Argan'da vefat etmiştir.¹⁴ Urumiyeli Şeyh Ebü'l-Hasan (ö. 981) zamanının büyük şeyhlerinden olup, Şeyh Ebu Abdullah ibn-i Hafif'in (ö. 981) ve Şeyh Abdullah Rudbari'nin (ö. 979) muasırlarındandır.¹⁵

Kuzey Azerbaycan'ın Kuzar bölgesinde, bu devirde yetişen sufilere biri Camii'nin dördüncü tabakadan dediği, İbrahim b. Ahmed b. Muvelled es-Sufi er-Rükki'dir. 953'te vefat etmiştir.¹⁶ Erdebilli Ebu Zür'a Abdülvehhab b. Muhammed Eyyub ve Berde'li Ebu Abbas yörenin ilk sufilerindendir. Kelabazi (ö. 990) *et-Taarruf*' adlı eserinde, Azerbaycanlı sufiler-

⁹ Cafer Barlas, *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999, s. 28.

¹⁰ Bu köyler; Hınalık, Kırız ve Ceyk köyleridir. Hınalık köyündeki yedi mescidin altısında bulunan ve mescidin içinden girilen türbe kabirler vardır. Bu mescitlerin her birinin adının başında "şeyh" ifadesi bulunmaktadır. İslam dünyasında çokça var olan şeyh kabri ile birleşik tekke-mescitleri andran bu mimari tarz buraların aynı zamanda birer tekke olduğunu göstermektedir.

¹¹ Abdülvehhab Şarani, *et-Tabakatü'l-Kübra-Veliler Ansiklopedisi*, (Çev. Abdülkadir Akçığek), İstanbul, 1986, C.I, s. 392; Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi* (Çev. S. Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1978, s. 158.

¹² Lamii Çelebi, *Tercüme-i Nefehatü'l-Üns* (Çev. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara) Marifet Yayınları, İstanbul, 1995, s. 329.

¹³ Age, s. 330.

¹⁴ Şarani, C.II, s. 429; Kuşeyri, s. 158.

¹⁵ Age, s. 380.

¹⁶ Abdurrahman Camii, *Nefehatü'l-Üns*, (Çev. Kamil Candoğan) Bedir Yayınları, İstanbul, 1971, s. 277.

den Ebu Bekir b. Tahir Ebheri, Kehmes b. Ali Hemedani ve Hasan b. Ali Yezdinyar'ı büyük sufiler arasında zikreder.¹⁷

Horasan sufilerinden meşhur Ebu Said Ebu'l-Hayr'ın Azerbaycan tasavvuf tarihinde büyük bir yeri vardır. Ebu Said, birçok Azerbaycanlı sufi yetiştirmiştir. Onun neslinden gelen bir kısım sufiler de Azerbaycan'da yaşamışlardır. Bu silsileden gelen Ebu Nasır-ı Şirvani Şirvan'da bir tekke kurarak faaliyetlerini burada sürdürmüştür.¹⁸ Ebu Said'in meşrep ve mesleğinin Şirvan'a, oradan da Azerbaycan'a intikali Ebu Nasır vasıtası ile olmuştur. Ebu Said Ebu'l Hayr'ın Hicri IV-V. asırlarda yaşamış Şirvani-i Kebir ve Şirvani-i Sağır¹⁹ lakablı kardeş iki müridi vardır. Bu iki sufi Azerbaycan kaynaklarında Baba Kuhi-i Şirazi diye bilinen Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah Bakuvi (İbni Bakuye) (ö. 1050) ve onun kardeşi Hüseyin Şirvani'dir(ö. 1072).

Abdullah Bakuvi, birçok yerde bulunmuş, 90 yaşından sonra Şiraz'a gelmiş ve 1050'de vefatına kadar 15 yıl burada bir dağda inzivaya çekilmiştir. Bundan dolayı Baba Kuhi adıyla meşhur olmuştur.²⁰ Seyahatleri esnasında Şeyh Ebu Abbas Nihavendi, Ebu Said Ebu'l-Hayr ve İmam Kuşeyri ile görüşmüş, sohbetlerine katılmıştır.²¹ Bağdat'ta Hallac-ı Mansur ile de görüştüğü söylenir.²² Bir ara memleketi Şirvan'a gelerek Şamahı'da ve etrafında yaşamıştır.²³

Tasavvufi devirde Azerbaycan'da tesis edilen ilk tekkelerden biri Pirsaad mevkiinde bulunan Pir Hüseyin hangahıdır. Kısmen harabe bir halde günümüze kadar gelen ribat karakterli bu büyük tekke, XI. asırda tasavvufun bölgedeki faaliyet alanı ve gücü hakkında fikir vermektedir.²⁴

Ebu Said Abdal Bakuvi, bu devir sufilerindendir. Hayatının sonlarında Bakü'de yaşadığı ve burada vefat ettiği kaynaklarda geçmektedir.²⁵ Bu su-

¹⁷ Ahmed b. Muhammed Kelabazi, *et-Taarruf*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1992, s. 59.

¹⁸ Tahsin Yazıcı, "Ebu Said Ebu'l Hayr", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.X, s. 220-222.

¹⁹ Age, s. 308.

²⁰ M. Nazif Şahinoğlu "Kuhi-i Şirazi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.XXVI, s. 347

²¹ Abbasgulu Ağa Bakıhanov, *Gülistan-ı İrem*, İlim Neşriyatı, Bakı, 1970, s.138.

²² Y. Bertels, *Tasavvuf ve Edebiyatı Tasavvuf*, Tahran, 1975, s.70-71; Azmi Bilgin, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", *Tasavvuf Kitabı*, İstanbul, 2003, s. 296.

²³ Eybeli Mehraliyev, *Babakühi Baküvi ve Pirhüseyn Şirvani*, Bakı, 2002. s. 15. Şirvan'da kutsal sayılan meşhur Babadağ'ın adının Baba Kuhi ile alakalı olması muhtemeldir. Şeyhin Şirvan'da bulunduğu yıllarda burada bir müddet halvete çekilmiş olması muhtemeldir.

²⁴ Meşedihanım Ne'met, *Azerbaycan'da Pirlar*, Bakı, 1992, s. 7-9.

²⁵ Bakıhanov, s. 244-245.

finin Bakü yakınındaki tekke ve kabri “Halife Damı” diye bilinen, şimdiki “Teze Pir” mescidinin bulunduğu yerdedir. Bakuvi, sahip olduğu bir kuyudan çıkan petrolü satarak ondan elde ettiği az miktarda bir gelir ile dervişlerinin ve misafirlerin ihtiyacını karşılamış. Sultanların fermanı ile Bakü’deki Şibani petrolü ve ekinleri onun türbesinin masrafı için vakfedilmiş.²⁶ Osmanlı Sultanı III. Muradın da bu vakıfların korunmasına dair fermanları vardır.²⁷

Azerbaycan’lı sufi hanımlardan bildiğimiz tek şahsiyet, Cami’nin *Nefehat*’ta bir miktar malumat verdiği Berde’li Fatıma’dır. Erdebil’de yaşamış olup şathiyele söyleyen arife bir hanım olduğu söylenir.²⁸

Ebu Abbas Ahmed Sühreverdi, Şirvani diye bilinen bir sufi ile birlikte Mekke’ye giderek yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.²⁹ Ahi Ferec Zencani ise Zencan’da yaşamış ve Miladi 1065 tarihinde orada vefat etmiştir. Hucviri onunla alakalı olarak, “yolu makbul ve hal ve tavırları hoş bir eridi” demiştir.³⁰ Ahi Ferec’in yolundan giden iki şahsiyet vardır ki bunlar aynı zamanda bölgedeki fütüvvet hareketinin de ilk temsilcileridir. Bunlar, Nahçıvanlı Hacı Muhammed Hoşnam ve Bale Halil’dir.

Ahi Ferec’den ders alanlardan bir diğer sufi, Şeyh Kadı Ömer Vecihüddin (veya Vahyüddin) Sühreverdi’dir.³¹ İlim tahsilini Bağdat medreselerinde tamamlayan Kadı Ömer, iyi bir fıkıh eğitimi almıştır. Daha sonra Sühreverd’de kadılık yaparken bir davada yanlış hüküm verdiğini anlayınca kadılıktan feragat etmiş ve tasavvufa yönelmiştir. Ahî Ferec ve amcası Muhammed Dineveri’den tasavvufi eğitim alarak devrinin önemli şeyhlerinden biri olmuştur. Miladi 1050 veya 1060 tarihinde Bağdat’ta vefat etmiştir.³²

2. XII-XIV. Asırlar: Sühreverdiyye ve Ebheriyye Tarikatları

Sühreverdiyye, Ebheriyye, Zahidiyye, Halvetiyye ve Safeviyye tarikatlarının silsileleri başında yer alan Şeyh Abdülkahir Sühreverdi, Azerbaycan tasavvufunda yeri doldurulamaz bir şahsiyettir. Onun eğitimi al-

²⁶ Age, s. 245.

²⁷ M. Musavi, *Bakü Tarihine Dair Orta Asır Senedler*, Bakı, 1967, s. 45.

²⁸ Lamii, *Nefehat Tercümesi*, s. 851.

²⁹ Age, s. 209.

³⁰ Ali b. Osman Cüllabi Hucviri, *Kesfu’l-Mahcub*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1996, s. 278.

³¹ Ahmet H. Hocasade, *Ziyaret-i Evliya*, İst,1320, s. 44; Cemalettin Hulvi, *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemeat-ı Ulviyye*, (Çev. Mehmet Serkan Tayşi), İFAV Yayınları, İstanbul, 1993, s. 248.

³² Hulvi, *Lemezât*, s. 249-252. Hocasade, s. 46.

tında yetişen halifesi ve yeğeni Ebu Hafs Ömer Sühreverdi (1144-1234) Sühreverdiyye tarikatını kurmuştur. Abdülkahir'in Halifelerinden Kutbeddin Ebheri (ö.1225) ise Ebheriyye tarikatının müessisidir. Azerbaycan sahasında bu tarikatlardan özellikle Ebheriyye ve ondan doğan tarikatlar geniş şekilde yayılmışlardır.

Şeyh Kutbeddin, Azerbaycan'ın Ebher beldesindedir.³³ İlmî tahsilini Meraga ve Bağdat'ta tamamlamıştır. Abdülkahir Sühreverdi'den icazet aldıktan sonra Harezm'e giderek burada faaliyet göstermiştir. Harezmşah Muhammed, Moğolların önünden kaçarak Nişabur'a giderken şeyhi de yanında götürmüştür.³⁴ Daha sonra Şam'a gelen Ebheri, burada bir tekke tesis etmiş ve Miladi 1225'te vefat edene kadar faaliyet göstermiştir. Kabri, Şam'da kendi tekkesi içerisinde dir.

Ebheriyye tarikatı Şeyh Kutbeddin'in vefatından sonra Bağdat, Şam ve Azerbaycan'da yayılmıştır. Yerine postnişin olan Muhammed Rükneddin Sincasi, tarikat silsilesini devam ettirmiştir. Bu şeyh Güney Azerbaycan'da Sincâs'ta doğmuş, Tebriz ve Merâğa'da büyümüş, Bağdat'ta ilim tahsil etmiştir. Rükneddin, devrinde çok büyük izzet ve hürmete nail olmuş, birçok âlim, emir ve takva sahibi insan onun müridi olmuştur. Yüzü nurlu, gözü yaşlı, nefesi kutlu, aziz bir kişi olduğu söylenir.³⁵ “Kelimât-ı Câmiü'l-Esrâr” ve “Nesâyîh-i Câmiü'l-envâr” adlı iki risale yazmış olan Şeyh Rükneddîn, 1230 tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir.³⁶ Yetiştirdiği sufiler oldukça meşhur şahsiyetlerdir. Bunlar: İsraki felsefenin kurucusu Şihabüddin Yahya Sühreverdi (ö.1193), Mevlana Celaledin-i Rumi'nin sırdaşı Şems-i Tebrizi(1185–1247), Evhadiyye tarikatının kurucusu Şeyh Evhadüddîn Kirmani ve Şeyh Şihabüddîn Tebrîzî'dir.³⁷

Anlatıldığına göre gündüzleri oruçlu haliyle tarlada çalışır, geceleri de ucu demirli asasını çenesinin altına dayayarak, uyanık kalmaya çalışır. Yılda iki kere erbaine girip on beş günde bir, beş dirhem arpa unundan yapılmış bulamaçla iftar edermiş. Bu halde yirmi yıl devam etmiş.³⁸

³³ İbrahim Has, *Şabaniyye Silsilenamesi* s.23; Hulvi, Sefine ve diğer yerlerde Ebher'in Semerkant'a bağlı bir köy olduğu bilgisi yanlıştır. Ebher Güney Azerbaycan (İran) da bir beldenin adıdır.

³⁴ Has, *Şabaniyye*, s. 23.

³⁵ Hulvi, *Lemezât*, s. 279-282.

³⁶ Hüseyin Vassaf, *Sefine-i Evliya-yı Ebrar fî Şerh-i Esmar-ı Esrar*, C.III, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, No: 2307, C. II, s. 431.

³⁷ Hulvi, *Lemezât*, s. 279-283; Hocasade, *Ziyaret-i Evliya*, s. 47.

³⁸ Yusuf Müskürî, *Silsiletü'l-Uyun*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü, B-5447/7072.

3. XIV-XVI. Asırlar: Halvetiyye ve Safeviyye

Şeyh Zahid'in halifelerinden biri olan Ahi Kerimüddin Muhammed Nur el-Halveti aslen Şirvan'lıdır.³⁹ Halveti adını alan ilk şeyh kendisidir. Şeyh Zahid'in yanına gelerek uzun müddet kalmış ve tasavvufi eğitimini burada tamamlamıştır. Daha sonra Harezm'e giderek burada uzun yıllar irşat faaliyetinde bulunmuştur. Daha sonra Azerbaycan'a gelerek ömrünün sonuna kadar Heri'de yaşamıştır.⁴⁰ Camii onun hakkında, "Her zaman ceheri zikir ile meşgul olurdu, sesi dört fersah uzaktan gelirdi" demiştir.⁴¹ Horasan Halvetiliği Şeyh Ahi Muhammed'e dayanır. Şeyh Ahi Muhammed, 1378–79 tarihinde, yüz yaşını geçmiş iken vefat etmiştir. Şeyhin yetiştirdiği Azerbaycanlı önemli sufiler: Muhammed el-Karsi, Osman Şirvani, Kutbettin Tebrizi ve Halvetiyyenin Piri Ömer el-Halveti'dir.⁴²

A. Halvetiyye

Azerbaycan'da ortaya çıkan en önemli tarikat şüphesiz Halvetiyye olmuştur. Halvetilik, XIV. asırda tamamen bu coğrafyanın manevi ikliminden doğmuş, hususi ve büyük bir irfani mekteptir. Safeviliğin Azerbaycan'ın güneyinde yerleşip yayılmasına karşılık Halvetilik, Şirvan'da teşekkül etmiş ve buradan İslam dünyasına yayılmıştır.

Tarikatın birinci kurucusu kabul edilen pir-i evveli, Ebu Abdullah Sira-ceddin Ömer el-Halveti, Şirvan'ın Şamahı ve Lahıç beldeleri arasında yer alan Avahıl köyündendir. Halvetiyye pirinin, kimliği ve hayatı hakkında klasik kaynaklarda yer alan sınırlı bilgilere göre, babası Şeyh Ekmeleddin, Şirvan'ın ünlü Şeyh ailelerinden birine mensuptur.⁴³ Tasavvufi eğitimini, Amcası Ahi Muhammed'in yanında, Herat'ta tamamlamıştır. Amcasının vefatı üzerine, onun yerine şeyh olmuştur. Tebriz, Hoy, Heri ve Şirvan'da da yaşadığı anlaşılmaktadır. Kabrinin Tebriz'de veya Şirvan'ın Avahıl köyünde olduğu şeklinde farklı rivayetler vardır. Vefat tarihi 1397–98 olarak verilmektedir.⁴⁴

³⁹ Kaynaklarda Harezm'de doğduğu söylenmektedir. Ancak yine kaynaklarda Şirvan asıllı olmasının kaydedilmiş olması, hem de tarikatın Şirvan bölgesinde yayılması, onun Şirvan veya etrafındaki bir bölgeden olduğu kanaatini güçlendirmektedir. Yine Arapça ve Osmanlıca kaynaklarda Heri ile Harezm çok karıştırılmıştır. Heri'den olan meşayih daha çok tanınan Harezm'e nisbet edilmiştir. Ayrıca Zahidiyye ve Halvetiyyenin Harezm bölgesinde fazla görülmediği de bilinmelidir.

⁴⁰ Heri, Tebriz'in Kuzey doğusunda Gilan'a bağlı bir beldedir.

⁴¹ Camii, *Nefehat* s. 697.

⁴² Hulvi, *Lemezât*, s. 335-338.

⁴³ Age, s. 345; Vassaf, *Sefine*, C.III, s. 93

⁴⁴ Hulvi, *Lemezât*, s. 357-360.

Pir Ömer sık sık insanlardan uzaklaşarak dağlarda ve ağaçlık alanlarda ibadet eder, bazen de bir ağaç kovuğunda halvete çekilmiştir.⁴⁵ Onun tasavvufi bir metot olan ‘halvet’i, yani yalnızlık içinde ibadet etmeyi sevmesi, yolunun Halvetiyye diye isimlendirilmesine sebep olmuştur.

Halvetiyye silsilesi Şirvan’da onun yetiştirdiği mürid ve halifeler sayesinde devam etmiştir. Bunlardan biri Ahi Mirem, Kırşehir’e göç ederek vefatına kadar orada yaşamıştır. Onun müridi İzzeddin Türkmani ise Şamâhı’da Mir Ali kapısı semtinde doğmuştur. Şeyh Ahi Mirem’in yanında uzun müddet dervişlik yaptıktan sonra şeyhinin emri ile Merâğa’ya gönderilmiştir. Orada bir zaviye ve mescîd bina edip halkı irşadla meşgul olmuştur. Bir ara Timur’la görüşerek onun saygısını kazanmıştır.⁴⁶ 1424–25 tarihinde vefat eden şeyhin kabri, Şamahı’dadır.⁴⁷ İzzeddin’in yetiştirdiği şeyhler; Ömer Şirvani, İbrahim-i Kubâdî ve Şeyh Sadreddin’dir. Şeyh Sadreddin, Şamahı yakılarında Hiyav köyünde doğmuştur. Birçok işçi çalıştırarak elbise imalatı ve ticareti yapan zengin bir tacir iken, Şeyh İzzeddin ile görüştüğünden sonra ondan etkilenerek müridi olmuştur. Şeyh Sadreddin değerli müridler yetiştirerek Halvetiliğin Şirvan’da yayılmasına hizmet etmiştir. Timur tarafından Şirvan’a kadı olarak tayin edilen Amasya’lı Şeyh İlyas, onun müridi olmuş ve Halvetiliği Anadolu’ya taşıyarak Amasya ve etrafında yayılmıştır. Onun halifelerinden Şeyh İbrahim Şirvani, Sivas’a giderek burada yaşamış ve irşatla meşgul olmuştur. Dul-kadiroğlu Alâüddeve büyük saygı ve ilgi göstererek, onun için zaviye ve mescid yaptırmıştır.

Halvetiyye tarikatının esas kurucusu, Pir-i Sani, yani ikinci pir diye anılan Seyyid Yahya Şirvani’dir. Tarikatın sistemi büyük ölçüde onun tarafından kurulmuş ve zamanla İslam dünyasının en büyük sufi hareketi haline gelmiştir. XIV. asrın sonlarında Şirvan’ın payitahtı Şamahı’da doğan şeyhin tam adı es-Seyyid Cemaleddin Yahya bin es-Seyyid Bahaeddin eş-Şirvani eş-Şamahı el-Bakuvi’dir. İmam Musa Kazım soyundan olup şiirlerinde “Seyyid” mahlasını kullanmıştır. Babası Seyyid “Bahaeddin” Şirvanşahlar devletinde Nakibu’l-Eşraf vazifesinde bulunmuştur.⁴⁸

Şamahı’da iyi bir dini ve edebi tahsil alan Seyyid Yahya, manzum ve mensur birçok tasavvufi muhtevalı eserler yazmıştır. Mürşidi Şeyh Sadred-

⁴⁵ Azerbaycan’ın Lahîç beldesi yakınlarında Basgal mevkiinde Şeyhin halvete girdiği ağacı andıran, içi küçük bir oda şeklindeki büyük çınar ağacı dikkat çekmektedir.

⁴⁶ Age, s. 369.

⁴⁷ Lamii, *Nefehat Tercümesi*, s. 698; Hulvi, *Lemezât*, s. 372.

⁴⁸ Hulvi, *Lemezât*, s. 395.

din ile çok genç yaşlarında iken tanışmış ve tasavvufi eğitimini onun yanında tamamlamıştır. Şeyhinin vefatı üzerine Bakü'ye göç ederek burada Şirvanşah Halilullah Han'ın himayesinde Halvetiliğin ilk hangahını onun sarayı yakınında tesis etmiştir.⁴⁹

Seyyid Yahya'nın hayatı, tasavvufi züht ve mücahide içinde geçmiştir. O, sıcak yaz aylarında, azıksız ve susuz sahralara çıkarak günlerce ibadetle meşgul olmuştur. Ömrünün sonlarına doğru tamamen inzivaya çekilmiş, on beş günde bir iftar edecek derecede az bir gıdayla yetinmiştir. Hatta vefatından önce uzun müddet hiçbir şey yemek ihtiyacı hissetmediği nakledilir.⁵⁰ Şeyh, 1466 yılında Bakü'de vefat etmiştir. Seyyid Yahya'nın kaynaklarda yirmi bine yakın müridi olduğu ancak bunlardan üç yüz altmışına icazet verdiği bildirilmektedir. Önemli halifeleri; Muhammed Ba-haeddin Erzincanî, Dede Ömer Ruşenî, Habib Karamanî, Pir Şükrullah, Alaaddin Rumî, Yusuf Ziyaeddin Müsküri ve Seyyid Ahmed Sünneti'dir. Halvetiyye tarikatı kendisinden sonra bu halifeleri vasıtası ile Anadolu, İran, Azerbaycan, Orta Asya, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Balkanlar'da geniş şekilde yayılmıştır.

Halifelerinin önde gelenleri Osmanlı ve Beylikler Anadolu'sundan gelen şahsiyetler olmuştur. Onların birçoğu Şeyhlerinin tavsiyesi ile yeniden Anadolu'ya dönmüşler ve buralarda Halvetiliği yaymışlardır. Bu şeyhler ile onların yetiştirdiği mürşitler ordusu Halvetiliği Türk ve İslam dünyasının en büyük tarikatlarından biri haline getirmişlerdir.

Seyyid Yahya yazdığı yirmiden fazla eseriyle bir yandan kendi his ve inanç dünyasını ortaya koyarken bir yandan da Halvetiyye'nin prensiplerini ve düşünce yapısını tesis etmiştir. Müridlerin günlük olarak okumaları için tertip ettiği *Vird-ü Settâr*, devrinde yazılmış en güzel eserlerin başında gelir. Bu eser, Osmanlı'daki tekkelerde çok okunmuş ve üzerine birçok şerh yazılmıştır. Şeyhin Türkçe olarak kaleme aldığı *Şifa el-Esrar*, onun en geniş ve hacimli tasavvufi eseri olup yazma olarak tek nüsha halinde Süleymaniye kütüphanesindedir.⁵¹ Dili oldukça sade olup Azeri ve Anadolu Türkçesi hususiyetlerini taşır.

⁴⁹ Ahmed İsamüddin Ebu'l-Hayr Taşköprülüzade, *eş-Şakaiku'n-Numaniyye fi Ulemai'd- Devleti-l Osmaniyye*, Beyrut, 1975. s. 270; Lamii, *Nefehat Tercümesi*, s. 575. Bakü'deki hangahın tesisinde Halilullah Han'ın yardımcı olduğu onun tarafından bu mekanda inşa edilen mescit, türbe ve diğer yapılardan anlaşılmaktadır.

⁵⁰ Hulvi, *Lemezât*, s. 400.

⁵¹ Seyyid Yahya Baküvi, *Şifa el-Esrar*, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmud Ef. 2283, vr. 3.

Seyyid Yahya, Azerbaycan'da Bakü'den başka Şamahı, Kuba-Haçmaz, Gence, Berde ve Karabağ'da halifeleri vasıtasıyla faaliyetlerde bulunmuştur. Oğlu Fethullah, babası vefat edince onun yerine bir yıl Bakü'de şeyhlik yapmıştır.⁵² Ondan sonra Afyon Sandıklı'lı Şükrullah Efendi şeyh olmuştur. Hulvi'nin verdiği malumata göre Şeyh Şükrullah, 1473'te vefatına kadar Bakü'de yaklaşık 7 yıl şeyhlik yapmıştır.⁵³ Şah İsmail'in 1501'de Bakü'yü zaptettiği esnada, dergâhın postnişinliğini Şamahı'lı Şeyh Gıyaseddin b. Kemaleddin yapmakta imiş. Bu şeyh Safevilerin tazyikleri neticesinde Kahire'ye göç etmiştir.⁵⁴ 1583 yılında Bakü Osmanlı hâkimiyetine geçince hangah yeniden canlanmıştır. Bunu gösteren en önemli delil dergâhının girişindeki tac kapının Osmanlı padişahı III. Murad (saltanat yılları 1574–95) zamanında yaptırılmış olmasıdır. Murad kapısı olarak bilinen bu yapı halen ayaktadır. XVI. asırdan sonraki döneme ait dergâhın faaliyetleri ile alakalı bilgi bulunmamaktadır.

Azerbaycan'ın Kuzey kesiminde yer alan Kuba-Haçmaz bölgesinde, Seyyid Yahya'nın halifesi Yusuf Ziyaeddin Muskuri (Mahdum) bir tekke kurarak faaliyet göstermiştir. Yusuf'un ve sonraki meşayihın kabirleri buradaki “Şihlar” köyündedir.⁵⁵ Yine Kuba'nın Pirvahid köyündeki 66 evliya diye bilinen kabristandaki Halvetilere ait kabirler buraların da tarikat merkezi olduğunu göstermektedir. Şirvan'da Yusuf Müsküri'den sonra sırası ile, Muhammed Rukki (ö. 1497–98), Şahkubat Lekki Şirvani (ö. 1543–44) ve Abdülmecid Şirvani (ö. 1564–65) adlı şeyhler faaliyet göstermiştir. Son şeyh, Abdülmecid Şirvani on iki yıl Şirvan'da şeyhlik ettikten sonra Safevilerin baskıları üzerine Anadolu'ya hicret ederek 1556'da Tokat'a gitmiştir.⁵⁶

Azerbaycan'daki son Halveti şeyhi XIX. asır başlarında Kuba-Haçmaz'da faaliyette bulunan Seyyid Kasım Kubavi'dir.⁵⁷ Rus işgali üze-

⁵² Osman Türer, *Mehmet Nazmi Efendi ve Hediyyetü'l-İhvan, Osmanlılarda Tasavvufî Hayat, Halvetilik Örneği*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2005, s. 3.

⁵³ Hulvi, *Lemezât*, s. 405.

⁵⁴ Ziya Bünyadov, *Seçilmiş Eserler*, Bakı, 1999, C. III, s. 280. (İbn-i İmad el-Hanbelî'nin *Şezurâtü'z-Zeheb* C. IV, 8. fasl, s. 155 ten nakille)

⁵⁵ Seyidler köyünde Şeyh Yusuf Müsküri neslinden tarih öğretmeni Ramiz Aliyev'in elinde gördüğümüz Hicri 1182 tarihinde yenilenmiş şecere bunu tasdiklemektedir.

⁵⁶ Cengiz Gündoğdu, *Abdülmecid-i Sıvasi, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufî Görüşleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 2000, s. 109.

⁵⁷ Yusuf Müsküri neslinden Azerbaycan'ın Hudat ili Seyidler köyünde yaşayan Ramiz Aliyev'de bulunan Şeyh Kasım'a aid Vird-ü Settâr üzerindeki mühürde şeyhin künyesi “Hadimu'l-fukara, ahkaru'l-vera” an evladı Yusuf-u Mahdum es-Seyyid, el-Hac eş-Şeyh Kasım Kubadi Postnişin-i Şemseddin Sıvasi Halveti” şeklinde geçmektedir.

rine, Kuba'dan İstanbul'a göç ederek, Vassaf'ın verdiği malumata göre, Taşkasapta, Zeyn-i Saadet dergâhında şeyhlik yapmıştır.⁵⁸

Seyyid Yahya'nın Bakü'deki Hangah ve mescidi XIX. asır başlarında şehir Ruslar tarafından işgal edilince saray ile birlikte askeri garnizona dönüştürülmüştür. Sovyetler devrinde ise müze yapılmıştır. Halen, "Şirvanşahlar Sarayı Müzesi" olarak hizmet vermektedir.

B. Ruşeniyye ve Gülşeniyye

Seyyid Yahya halifesi Dede Ömer Ruşeni, Azerbaycan'ın Berde Gence ve Karabağ bölgesinde faaliyet göstermiştir. Dede Ömer Ruşeni, Uzun Hasan'ın daveti üzerine 1468'den sonra Tebriz'e gitmiş, saltanat ayanı ve devlet erkânı tarafından saygıyla karşılanmıştır. Sultan'ın hanımı Selçuk Hatun'un kendisi için yaptırdığı dergâha yerleşen Dede Ömer, bundan sonra, Uzun Hasan'ın sarayında her cuma günü âlim ve sanatkârlarla yapılan toplantılarda, daima en büyük saygıyı gören şeyh olmuştur.⁵⁹

Uzun Hasan'ın 1478'de vefatından sonra Sultan Halil ve Sultan Yakub ile de aralarında karşılıklı muhabbet ve hürmet devam etmiştir. Dede Ömer Ruşeni'nin hayatındaki Tebriz devresi, onun tasavvufi mesnevilerini kaleme aldığı, şair olarak ününün arttığı, hatta yazdığı şiirlerin Anadolu ve İstanbul'a kadar ulaşip nazireler yazıldığı bir devre olmuştur.⁶⁰ İbrahim Gülşeni, Şeyh Demirtaş, Şahin Halveti, Hasan Bayatı Mahmutoğlu gibi şahsiyetleri de burada yetiştirmiştir.⁶¹ Dede Ömer, Tebriz'de 1487'de vefat etmiştir.

Dede Ömer'in vefatından sonra yerine İbrahim Gülşeni geçmiştir. Vefatına kadar 50 yıldan fazla şeyhlik yapan İbrahim Gülşeni, 1501'de Tebriz'den ayrılana kadar burada 14 yıl şeyh olarak faaliyet göstermiştir. Mürşidinin ölümünden sonra irşad faaliyetine başlayan İbrahim Gülşenî'ye Sultan Yâkub büyük değer vermiş, askerinin maneviyatını yükseltmek için bazı savaşlarda onu da yanında götürmüştür. Sultan Yâkub'un 1490'da ölümünden sonra, Akkoyunlu ailesi içinde meydana gelen taht kavgaları sırasında sıkıntılı bir dönem geçiren İbrahim Gülşenî, Şah İsmail'in 1501'de Tebriz'e girmesi üzerine oğlu ile birlikte şehirden kaçarak, maceralı bir

⁵⁸ Vassaf, *Sefine*, C.III, s. 507-508.

⁵⁹ Hulvi, *Lemezât*, s. 514.

⁶⁰ Musayeva Azade, *Dede Ömer Rövyeni Eserlerinin Elyazmaları Üzerine Araştırmalar-I*, Bakı, 2003, s. 29.

⁶¹ Age, s. 156-159.

yolculuktan sonra Diyarbakır'a ulaşır.⁶² Böylece Halvetiliğin ve İbrahim Gülşeni'nin Tebriz'deki serüveni tamamlanmış olur. İbrahim Gülşeni daha sonra Mısır'a giderek Kahire'deki hangahında, 1533/34'de vefat edene kadar faaliyet gösterir.

C. Safeviyye

Azerbaycan tasavvuf tarihinde dikkatleri en çok üzerine çeken tarikat şüphesiz ki Safeviyye'dir. Zahidiyye'nin iki şubesinden biri olarak XIII. asırda ortaya çıkan Safeviyye'nin kurucusu, Safiyyüddin Erdebilî'dir. Şeyh Safiyyüddin, 1252 yılında Erdebil'in Kelhoran köyünde dünyaya gelmiştir. İmam Musa Kazım neslinden olduğu rivayet edilmektedir.⁶³ Öğrenim görmek ve kâmil bir mürşid bulmak maksadı ile uzun müddet seyahatlerde bulunmuştur. Emir Abdullah'ın tavsiyesi üzerine de Lenkeran'a gelerek İbrahim Zâhid Gilanî'nin ders halkasına katılmıştır.⁶⁴ Burada eğitimini tamamlayan Safiyyüddin, şeyhinin kızı Bibi Fatıma ile evlenerek Şeyh Zahid ile bağlantısını daha da geliştirmiştir. Bir müddet Meraga taraflarına giderek burada karşılaştığı Kalenderi-Batını inanç mensupları ile sohbet ederek onların yanlış itikatlarını düzeltir.⁶⁵ Safiyyüddin, Şeyh Zâhid'in vefatı üzerine, memleketi Erdebil'e yerleşir. Burada etrafına geniş bir mürîd kitlesi toplamaya muvaffak olur. Şöhreti kısa zamanda Azerbaycan, Horasan, Irak ve Anadolu'da yayılır. İlhanlı Devlet ricalinin saygısını kazanmaya muvaffak olur.⁶⁶ Hatta zamanında Tebriz ve Meraga yoluyla Anadolu ve Irak'tan Erdebil'e gelenlerin sayısı üç ayda üç bine ulaşır. Daha sonraları Belh, Buhara ve uzak diyarlardan gelenlerle bu sayı daha da artar. İlhanlı hükümdarlarından Olcaytu Hüdâbende ve Ebû Saîd Bahadır Han, İlhanlı beylerinden Emir Çoban, vezir ve tarihçi Reşîdüddîn gibi önemli şahsiyetler müritleri arasına katılır. Kaynaklarda onun hakkında, 'sünnî', 'ârif-i billâh', 'muhterem bir şeyh' kayıtları yer almaktadır.⁶⁷ Saffetü's-Safa adlı

⁶² Himmet Konur, *İbrahim Gülşeni, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, s. 152.

⁶³ İbni Bezzaz, *Saffetü's-Safa*, Tahran, 1373, s. 67; Derviş Ahmed, Müneccimbaşı, *Sahai'ul-Ahbar*, (Çev. Ahmed Nedim) İstanbul, 1285, C. III, s. 180-182; Hulvi, *Lemezât*, s. 327; Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, s. 1; Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, (Çev. Tevfik Bıyıklıoğlu) TTK, Ankara, 1948, s. 5 vd.

⁶⁴ Muhammed Nişati, *Şeyh Safi Tezkiresi Tercümesi*, (Çev. Muhsin Nagısoylu) Bakı, 2007, s. 69-71.

⁶⁵ "Merağa'ya vardığında, bir acâib meclise geldi. Orada kendinden geçip, mest olmuş, sinesi üryan, vecdle semâ etiklerini gördü. Onları ehl-i sünnet ahkâmı ve tarik-i Ahmedî üzere irşada başladı." Hulvi, *Lemezât*, s. 327.

⁶⁶ Tahsin Yazıcı, "Safevîyye" Mad. *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, X/53; Adel Allo-uche, *Osmanlı-Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi*, İstanbul, 2001; Bursevî, *Silsile*, s. 66.

⁶⁷ Müneccimbaşı, C. III, s. 180-182; Mustafa Ekinci, *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı*, İstanbul, 2002, s. 71; Reşad Öngören, "Sünnî Bir Tarikattan Şîî Bir Devlet Safevîyye Tarikatı ve İran Safevî Dev-

eserin birçok yerinde; ‘ey Pir-i Türk!’ diye hitap edildiğine göre⁶⁸ şeyhin milliyetinin Azerbaycan Türkü olduğu ortaya çıkmaktadır.

Safıyyüddin otuz beş yıl şeyh olarak faaliyet gösterdikten sonra, Miladi 1334 yılında, Erdebil’de vefat etmiş ve bugün de ziyaret edilmekte olan zaviyesine defnedilmiştir.⁶⁹ Şah İsmail’in ve birçok şeyhin kabrinin yer aldığı Türbesi ve tekkesi Şah Tahmasb ve Şah Abbas zamanında genişletilerek görkemli bir külliye ve sanat abidesi haline getirilmiştir.⁷⁰ Şeyh Safıyyüddin hem Farsça hem de Farsçanın bir lehçesi olan Gilekçe’de şiirler yazmıştır. Onun olduğu iddia edilen *Kara Mecmua* adlı Türkçe bir eser vardır.⁷¹ Oğlu Şeyh Sadreddin’in suallerine verdiği cevaplar şeklinde tertip edilmiş, ancak daha sonraki devirlerde Safevi müridleri tarafından yazıya geçirilmiştir.⁷² Şeyh Safıyyüddin’den sonra yerine oğlu Sadreddin geçmiş ve o da altmış yıla yakın şeyhlik yaptıktan sonra 1392 yılında vefat etmiştir.⁷³

Bu dönemde yaşayan Azerbaycan’lı önemli şahsiyetlerinden bir diğeri, şeyh Sadreddin’in halifesi Tebrizli Şah Kasım Envar’dır(1356-1434). Sûfiyane manzumeleri asırlarca zevk ve ilgiyle okunan Kasım Envar, Erdebil’den sonra Herat’a gelmiş ve Horasan havalisinde büyük bir nüfuz kazanarak etrafına binlerce mürid toplamıştır. Feridüddin Attar gibi birçok sufi ondan etkilenmiş, Abdurrahman-ı Cami ve Ali Şîr Nevâî ise ondan övgüyle söz etmişlerdir.⁷⁴

Şeyh Sadreddin’in Azerbaycan’lı müridlerinden birisi de Türk musikisinin piri büyük makam ustası meşhur Abdülkadir Maraği (1350–1435) dir. Erdebil’e giderek Şeyh Sadreddin’e intisab eden Maraği, şeyhin huzu-

leti”, *Bilgi ve Hikmet*, Yaz 1995, Sayı:11, s.82-83; Hulvi, *Lemezât*, 328; Saim Arı, *Nadir Şah Dönemi Osmanlı İnan İlişkileri*, Yüzüncüyıl Ün. Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1995. s. 12-18.

⁶⁸ İbn-i Bezzaz, *Saffetü’s-Safa*, s. 67.

⁶⁹ Hulvi, *Lemezât*, s. 328.

⁷⁰ Bir Türk-İslam medeniyeti şaheseri olan Şeyh Safi hangahı 19. asırda önce Rusların sonra da İngilizlerin işgalleri esnasında tahribat görmüştür. Buradaki değerli yazmalar Sen-Petersburg’a götürülürken, dergâhın bir sanat şaheseri olan dünyanın en büyük tek parça halısı da halen Biritish Muzeum’da “Şeyh Safi” halısı olarak sergilenmektedir.

⁷¹ *Kara Mecmua* Tahrân Üniversitesinden Prof. Hüseyin Düzgün tarafından Seyh Safi’nin Türkçe, Gilekçe ve Farsça şiirleri, ‘El Buyruk’, ‘Yol Ehline Kılavuz’, ‘Müzekkin Nüfus’, ‘Gönül Risalesi’ ve ‘Saffetü’s-Safa’ adlı bölümler halinde Tahrân’da neşredilmiştir.

⁷² Şeyh Safıyyüddin Erdebili, *Kara Mecmua*, Tahrân, 1379.

⁷³ Hasan Kamil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdayi*, Erkam Yayınları, İstanbul, 1999, s. 167.

⁷⁴ Adnan Karaismailoğlu “Kasım Envar”, *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXIV, s. 542-543

runda hususi bir tarzda tertip ettiği porselen kâselere belli miktar ve ölçülerde su doldurarak, çıkarmayı başardığı namelerle eserler icra etmiştir.⁷⁵

Sadreddin'in vefatından sonra yerine, oğlu Hâce Ali geçmiştir. Hâce Ali, ecdadının nüfuz ve şöhretini devam ettirerek devrinde büyük bir itibara mazhar olmuştur. XV. yüzyılın başında Anadolu'yu ve İran'ı ele geçiren Timur (ö.1405)'un Hâce Ali'ye yakınlaşması ve Erdebil civarındaki köylerin gelirlerini tasarruf etme hakkını ona vermesi⁷⁶ bu ailenin tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Osmanlı hükümdarları da bu dönemde Safevî ailesinin dinî irşâd faaliyetlerinden duyduğu memnuniyeti ifade için her yıl "çerağ akçesi" adı altında gönderdikleri maddî yardımlarla onları desteklemiştir.⁷⁷

Şeyh Hâce Ali 1429 yılında Kudüs'te vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir. Mezarı bugün "Seyyid Ali A'cemî" makamı olarak bilinmektedir. Hâce Ali'nin yerine oğlu, Şeyh Şah diye bilinen İbrahim postnişin olmuştur. İbrahim de ataları gibi büyük bir hürmet ve itibar kazanarak Azerbaycan, İran ve Türkiye'de yayılmış olan tarikatın daha da yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁷⁸ Şeyh İbrahim'in 1447'de vefatı üzerine kardeşi Cafer bir müddet şeyhlik yapmıştır. Erdebil tekkesinde yaşayan son Sünnî şeyhin Cafer olduğu söylenir. Bir müddet sonra Şeyh İbrahim'in oğlu Cüneyd (ö.1460) ortaya çıkarak şeyhliğin miras olarak babasından kendisine intikal ettiğini iddia etmiş ve posta oturmuştur.⁷⁹ Safevî ailesinden Safiyyüddin, Sadreddin, Hâce Ali, İbrahim ve Cafer Sünnî idiler.⁸⁰ Bu ailede ilk defa aleviliği benimseyerek saltanat davasına kalkışan Şeyh Cüneyd'dir. Şeyh Cüneyd'den itibaren Safeviyye tarikatı geleneksel tasavvufi hayattan uzaklaşarak batını-siyasi mahiyette bir teşkilata dönüşmüştür.

Safevi tarikatının Anadolu'daki en önemli temsilcisi Kayserili Hamidüddin Veli (Somuncu Baba)'dır. Bu şeyh tarafından tarikat önce Bursa'da, sonra Aksaray ve Darende etrafında yayılmıştır. Müridlerinden Hacı Bayram Veli (1353–1430) Bayramiyye tarikatının kurucusudur. Hacı Bayram Veli'nin müridi Şihabüddin Sühreverdi neslinden gelen meşhur sufi Ak-

⁷⁵ Ehad Arpad, "Abdülkadir Marağî", *Küçük Türk-İslam Ansiklopedisi*, MEB, İstanbul, 1974, fasikül 1, s. 25,

⁷⁶ İskender Münşi Beğ-i Türkmen, *Târih-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî*, Tahran, 1314, s. 12.

⁷⁷ Âşıkpaşazade, *Tevârih-i Âl-i Osman*, s. 264.

⁷⁸ Tahsin Yazıcı, "Cüneyd" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. VIII, s. 242.

⁷⁹ Bursevî, *Silsile*, s. 80; Vassâf, *Sefine*, H-254; Yazıcı, "Cüneyd" s. 242.

⁸⁰ Bursevî, *Silsile*, s. 66; Haririzade, *Tibyân*, C. II, s. 222; İlyas Üzüm, "Kızılbaş" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. IV, s. 789.

şemseddin (ö.1459) tarafından kurulan Şemsiyye de Anadolu'da görülen tarikatlardandır. Bayramiyye tarikatı ve kolları Melamiyye ile Celvetiyye, Osmanlı toplum hayatına tesir etmiş önemli tasavvuf hareketlerindedir.⁸¹

Anadolu'daki ilk Safevi sufilerinden birisi de Abdurrahman Erzincanidir. Malatya-Darende civarına yerleşerek burada faaliyetlerini sürdürmüştür. Manevi tesiri Antep, Hısn-ı Mansur (Adıyaman), Maraş, Besni ve Darende bölgelerinde de göstermiştir.⁸² 1400'lü yılların başında Darende yakınlarında Balaban köyünde vefat etmiştir. Kabri bu köydedir.⁸³

Erdebil'e yakın bir mesafede olmasına rağmen Şirvan, Seyyid Yahya Bakuvi ve müridlerinin Ehl-i Sünnet inancına sıkı sıkıya bağlılığı sayesinde uzun müddet Safevi tesirinden uzak kalmıştır.⁸⁴ Şirvan'ın 1501'de Safeviler tarafından zaptından sonra bu yapı değişmiştir. Şeyh Haydar ve Cüneyd'in buradaki kabir ve makamları ziyaretgâh haline getirilmiş, özellikle güney ve kuzeydoğu bölgeleri Safevi dailerinin yoğun faaliyet gösterdikleri yerler olmuşlardır. Safevi hâkimiyetinin devamı müddetince süren bu faaliyetler İran ve Güney Azerbaycan'daki kadar başarılı olamamış, Şirvan'nın önemli bir bölümü eski inancında kalmıştır. Safevi şeyh ve müridlerine aid kabirler Azerbaycan'ın Kuba-Qusar bölgesinde halen mevcuttur. Qusar'ın Hazre köyünde Şeyh Cüneyd'in makamı, yine Kuba'nın Pirvahid köyünde ise Safevi şeyhleri Pir Vahid ve oğullarının kabirleri bulunmaktadır. Bu köye ismini veren Pir Vahid ve oğullarının mezar taşları, bunların XVI-XVII. asırlarda bu bölgede Safevi şeyhi olarak faaliyette bulduklarını göstermektedir. Aynı köyde Şii-Safevi kabirleri ile yan yana Sünni-Halveti şeyhlerinin kabirleri de bulunmaktadır. Bu durum, sufilerin farklılıkları olgunlukla kabullenen hoşgörülü insanlar olduğunu göstermesi açısından önemli bir işarettir.

D. Nakşibendiyye Tarikatı

Türk dünyasının ve özellikle de Anadolu'nun İslâmlaşmasında büyük rol oynayan Yesevîlik ile Nakşîlik tarikatının en büyük mürşidi şüphesiz Yusuf Hemedânî'dir. Miladi 1048 yılında, Rey ile Hemedan arasında Bûzencird adlı bir köyde doğmuştur. Bağdat'ta Ebû İshak eş-Şirâzî'den fıkıh, ilm-i kelâm ve usûl tahsil etti. Hemedânî, Bağdad, Semerkant ve

⁸¹ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatler*, İFAV yayınları, İstanbul, 1997, s. 408-430.

⁸² Ahmet Akgündüz, Said Öztürk. Yaşar Baş, *Darende Tarihi*, OSAV yayınları, İstanbul, 2002 s. 788-789.

⁸³ Mehmed Efendi Mecdi, *Şakayık-ı Numaniye Zeyli, Hadikatu'ş-Şakayık* (Haz. Abdülkadir Özcan), Çağrı, İstanbul, 1989, s.78.

⁸⁴ Fuad Köprülü, *Anadoluda İslamiyet*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, s.81.

İsfahan'da; Kadı Ebû'l-Huseyn Muhammed, Ebû'l-Ganâim Abdussamed, Ebû Cafer Muhammed gibi muhaddislerden hadis öğrendi. Şeyh Abdullah Cüveynî, Hasan Simnânî'nin sohbetlerine katıldı. Dinlediği hadislerin çoğunu yazdı. Daha sonra zühd ve tasavvuf yoluna yönelerek bir süre riyazet ve mücadele ile meşgul oldu. Bu arada Gazzali'nin de müşşidi olan Ebû Ali Farmedî'yi tanıyarak onun müridi oldu. Genç yaşına rağmen şeyhine hizmetle himmetine mazhar oldu. 1084 yılında şeyhinin vefatından sonra Herat, Merv ve Rey şehirlerinde bulundu. 1121 yılında bir ara tekrar Bağdat'a geldi. Bir yandan halka hadis nakledeırken, bir yandan da Nizamiye medresesinde fıkıh dersleri okuttu. Tekrar Merv ve Rey şehirlerine geldi. Vefatına kadar buradaki irşad hizmetine devam etti. Ölümü 1141'de Herat'tan Merv'e giderken Bamyeyn denilen yerde gerçekleşti. Ancak daha sonra Merv'e nakledilip adına bir türbe yaptırıldı.

Türkistan diyarına İslâm'ın sesini, tasavvufun nefesini duyuran Hemedânî'dir. Onun ışığı yolunun takipçileri tarafından günümüze taşınmıştır. Başlıca müridleri: Abdullah Berkî, Hasan Endâkî, Ahmed Yesevî ve Abdulhâlık Gücdüvânî'dir. Ahmed Yesevî, Yesevîliğin, Abdulhâlık Gücdüvânî ise "Hacegân" yolunun; yani Nakşibendiliğin takipçisi oldular.

1) Azerbaycan'da İlk Nakşiler

Nakşibendiyye tarikatının öncüsü sayılan, Türkistan Piri Ahmet Yesevi'nin kurduğu Yeseviyye tarikatının müritleri arasında Azerbaycanlı sufiler de vardır.⁸⁵ XIII. Asırda Türk dünyasında yayılma imkânı bulan Yesevîliğin Azerbaycan'a ilk defa Afşar Baba'nın getirdiği söylenmiştir. Evliya Çelebi onun Niyazabad şehrinde türbesi ve tekkesi olduğunu ve her gün yüzlerce insan tarafından ziyaret edildiğini söyler.⁸⁶ Anadolu'ya giderek Bursa şehrinde yaşamış olan Ahmed Yesevi'nin halifelerinden Geyikli Baba da Azerbaycanlıdır.⁸⁷

Tebriz'de yaşayan Nakşibendî şeyhlerinden ilki Gence'li Hasan Bulgari'dir. Buhara'da Hace Garib'in müridi olmadan önce, bir müddet Volga Bulgarları arasında yaşadığı için Bulgari lakabını almıştır. 1299'da vefat etmiştir. Buhara'da veya Tebriz'de medfun olduğuna dair rivayetler vardır.⁸⁸

⁸⁵ Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanları Yayınları, Ankara, 1984 s. 46.

⁸⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Üçdal Yayınları, İstanbul, 1985, C.III, s. 610-614.

⁸⁷ Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* s. 46.

⁸⁸ Algar Hamid, *Nakşibendîler ve Safevîler*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2007 s. 164.

Akkoyunlular devrinde Nakşibendî şeyhlerinin daha çok Tebriz ve etrafında yerleştiği görülmektedir. Hâce Muhammed Parsa'nın müritlerinden Necmeddin Berkbağ, Tebriz'de yaşamış ve 1497 de orada vefat etmiştir.⁸⁹ Nakşibendiyye tarikatının önemli mürşitlerinden biri Hâce Ubeydillah Ahrar'dır (1404-1490). Tarikatın yayılması büyük ölçüde onun zamanında olmuştur. Ahrar'ın hayatında yer alan mürşitlerden birisi, şeyh Kasım Envar'dır. Herat'ta fakr-u zaruret içinde bir hayat yaşayan Ahrar, bir gün Kasım Tebrizi'yi ziyaret ettiğinde, Şeyh yarısını yediği bir kâse yemeği ona vererek “ey şeyhzade-i Türkistani bu nahoşlar nice ki bize perde olmuşlar ise an karib dünya dahi senin perden ola” demiş. Hâce Ahrar, sonradan elde ettiği zenginliği şeyhin bu nefesinden bilmış.⁹⁰

Ahrar'ın müridleri, tarikatı Orta Asya'da, Osmanlı Türkiye'sinde, Suriye ve Hicaz'da yaymışlardır. Tarikatın bu dönemde yayıldığı yerlerden biri de Safevi hâkimiyetinden kısa bir süre önce Tebriz ve Kazvin'dir.⁹¹ Ahrar'ın üç müridi Akkoyunlular'ın sonlarında Tebriz'de yaşamıştır. Bunlardan Hâce Muhammed Emin, Kazan'lı olup o da Bulgari lakabıyla tanınmıştır. Tebriz'de Dervişabad köyündeki hangahında yaşamıştır. Sayısız kerametler isnat edilen, zahir ve batın ilimlerine vakıf olan şeyh, Akkoyunlu Rüstem bey zamanında (1493-97) vefat etmiştir.⁹²

XV. Asırda Nakşibendîliğin Azerbaycan'daki mühim temsilcilerinden biri Nahcuvanlı Nimetullah bin Mahmud Nahcuvani'dir. Safevi öncesi Tebriz'e gelerek burada yerleşen Nimetullah, zamanının seçkin hocalarından İslami ilimlerde dersler alıp yetişmiştir. Hâce Ahrar'dan⁹³ veya Tebriz'de Sun'ullah Kuzekani'den⁹⁴ tasavvufi terbiye aldığı söylenmiştir. 904/1498 tarihinde Akkoyunlular'ın içine düştüğü parçalanma üzerine Azerbaycan'dan ayrılarak Anadolu'ya gelmiş ve Akşehir'e yerleşmiştir.⁹⁵ Nahcuvani, önemli bir müfessir olup, işari tefsirler arasında mühim bir yere sahip olan *El-Fevatihu-l İlahiyye ve'l-Mefatihu-l Gaybiyye* adlı muhteşem eserin müellifidir. Nahcuvani, Konya-Akşehir'de 1515 tarihinde vefat etmiştir. Kabri burada Beştekke yolu üzerinde olup ziyaretgâhtır.

⁸⁹ Muhammed Ali Tertibiyet, *Danışmandan-ı Azerbaycan*, s. 50.

⁹⁰ Hasan-Lütfi Şuşud, *İslam Tasavvufunda Hâcegan Hanedanı*, İstanbul, 1958, s. 79.

⁹¹ Algar, *Nakşibendîler*, s. 162.

⁹² Yaşar Kurt, *Nehcuvânî ve Tasavvufî Tefsiri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Basılmamış doktora tezi.

⁹³ Algar, *Nakşibendîler*, s.164.

⁹⁴ Tosun Necdet, *Bahaeddin Nakşibend, Hayatı, Görüşleri, Eserleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 284

⁹⁵ Mecdi, *Terceme-i Şakayık*, s. 360.

Tebriz'e uğrayan Nakşî mürşidleri içerisinde en meşhuru Abdurrahman Camii'dir. 1474 tarihinde Hac dönüşü Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın daveti üzerine Tebriz'e gelen Camii bir müddet burada kalmış, Uzun Hasan'ın ısrarına rağmen Herat'a dönmüştür. Camii'nin yetiştirdiği sufiler arasında dikkat çeken Azerbaycanlı Mesud Şirvani, 1531'de şehit edilmiştir.⁹⁶

Batı Azerbaycan'da XVII. yüzyıl başlarında Urumiye'de ortaya çıkmış, daha sonra da Diyarbakır'a göç edip yerleşmiş Nakşibendî ailesi vardır ki bu ailenin en meşhur şeyhi Aziz Mahmud Urmevi'dir. Babası Seyyid Ahmed de Nakşî şeyhi olup Safevi idaresinin baskısı neticesinde Diyarbakır'a gelip yerleşmişlerdir. İyi bir ilim tahsili alan Aziz Mahmud Efendi, Diyarbakır'da bir tekke yaptırarak burada insanları irşat etmeye başlamıştır. Mahmud Efendi'nin tekkesi sıradan halk, ulema ve yönetici kesiminden herkes tarafından büyük ilgi görmüş, paşalar ve serdarlar tarafından ziyaret edilmiştir. Aynı zamanda doğudan gelen tüccarlar için de bir uğrak yeri haline almıştır. Şöhreti Van, Tebriz, Revan, Erzurum, Urfa ve Musul'a kadar ulaşmış, müritlerinin sayısı rivayete göre kırk bini bulmuştur. Sultan IV. Murad Revan Seferi sırasında şeyhi ziyaret edip yakınlık göstermiş, hatta sefere beraberinde götürmüştür. Ne var ki bu yakınlık fazla sürmemiş, Padişah'ın Bağdat Seferi esnasında, bir takım insanların bu tip, etrafında büyük kitleler toplayabilen insanların devletin başına galeleler açabileceği ve kendisinin de bu yüzden tehlike arz ettiği, şeklinde gammazlamaları üzerine 1638'de idam edilmiştir.⁹⁷

2) XIX. Asırda Azerbaycan ve Kafkaslarda Nakşibendîliğin Yayılması

Azerbaycan Nakşîliği'nin ikinci dönemi diyebileceğimiz XIX. yüzyıl, aynı zamanda Azerbaycan tasavvuf tarihinde yeni bir dönemdir. Bu devirde Mevlana Halid-i Bağdadi'nin halifesi Kürdemirli İsmail Şirvani ile Abdullah Mekki'nin halifesi Kutgaşanlı Yahya Dağıstani'nin yetiştirdiği birçok mürşidinin faaliyetleri neticesinde, Azerbaycan'dan başlayarak Kafkaslara ve Anadolu'ya yayılan büyük bir tasavvufi ve siyasi hareket ortaya çıkmıştır.

1783'te Azerbaycan'ın Kürdemir beldesinde doğan Şeyh İsmail Sira-ceddin Şirvani, tahsilini Şamahı, Erzincan, Tokat, Burdur ve Bağdat med-reselerinde tamamlar. Daha sonra memleketine dönerek burada yedi yıl

⁹⁶ Tosun, *Bahaeddin Nakşibend*, s.137-140.

⁹⁷ Age, s.280-282.

ilim tedrisi ile meşgul olur. İlimin ötesinde bir hakikat olduğunu anlayan İsmail Şirvani, yeniden yola çıkarak bir mürşid-i kâmil bulmak arzusu ile Bağdat'a gider ve burada Mevlana Halid Bağdadi'ye bağlanarak müridi olur. 1817'de mürşidinden icazetname alarak yeniden memleketi Kürdemir'e gelen İsmail Şirvani, Rus yönetiminin baskısı ile Azerbaycan'dan çıkarılana kadar buradaki tekkesinde faaliyet gösterir. 1826'da hicret ederek önce Ahıska'ya yerleşir, ancak bir müddet sonra Ahıska'nın da Ruslar tarafından işgali üzerine Anadolu'ya giderek Osmanlı devletinin himayesine girer. Sivas'ta dokuz yıl kaldıktan sonra 1841'de Amasya'ya yerleşen Şirvani, vefatına kadar burada faaliyet göstermiştir. İsmail Şirvani, Azerbaycan ve Dağıstan'da birçok mürit yetiştirmiştir. Mir Hamza Nigari, Molla Has Muhammed Şirvani, Muhammed Yarağı, Almalı'lı Mahmud Efendi, Külüllü'lü Ahmed Efendi, Cemaleddin Gazigumuki bunlardan birkaçıdır.⁹⁸

Has Muhammed Şirvani ve Muhammed Yarağı, tarikatı Dağıstan'a taşıyan ve yayan şeyhlerdir. Daha sonra gelen Cemaleddin Gazigumuki ve müridleri Kafkaslar'da geniş bir topluluk oluşturmuşlardır. Nakşibendîliğin Dağıstan'da yayılmasında Molla Muhammed Yarağı'nın Yarağ köyündeki medresesi merkez olmuştur. Bütün Kafkasya'da saygın bir yere sahip bu ilmi muhit tarafından tarikatın kabul edilmesi bölgedeki yayılışını kolaylaştırmış, özellikle de entelektüel kesim tarafından süratle benimsenmesine yol açmıştır. Nakşibendîlik Kafkas halklarının Ruslara karşı mücadelelerinde ihtiyaçları olan manevi enerjiyi ve siyasi otoriteyi temin etmiştir. Bu mücadelenin başında olan Gazi Muhammed, İmam Şamil gibi şahsiyetler hürriyet mücadelelerini tasavvufun gücünden istifade ederek Ruslar'ın yüksek askeri güç ve teknolojisine karşı uzun müddet başarı ile devam ettirmişlerdir.⁹⁹ Kuzey Kafkasya'daki bazı kabilelerin İslam dinini kabul etmeleri, özellikle Çerkezlerin ve Abazaların Müslümanlaşması bu devirdeki âlim Nakşibendî mürşitlerinin faaliyetleri sonucu olmuştur.¹⁰⁰

İsmail Şirvani'nin edebi-tasavvufi şahsiyeti ve Karabağ bölgesindeki faaliyetleri ile dikkat çeken halifesi Mir Hamza Nigari'dir. Karabağ Hanlığına bağlı Bergüşad-Cicimli köyünde, 1805'te dünyaya gelmiştir. Gençliğinde ilim öğrenmek için buradan hicretle Sivas'a İsmail efendi'nin yanına gelmiştir. İlmî ve tasavvufî eğitimini tamamlayarak Karabağ'a dönmüştür.

⁹⁸ M. Mehmed Celil (M.Rıhtım) ve F.Halilli, *Mevlana İsmail Siraceddin Şirvani*, Bakı, 2003, s. 52-98

⁹⁹ Chantal Lemercier-Quelqejay, "Kuzey Kafkasyada Tarikatlar", *İslam Dünyasında Tarikatlar* (Çev. Osman Türer), Ankara, 2004, s. 75.

¹⁰⁰ Age, s. 76.

Ruslar'a karşı isyan hazırlığında iken fark edilmesi üzerine kaçarak İran üzerinden Erzurum'a gelmiştir. Şeyhi İsmail Şirvani'den sonra Amasya ve etrafında irşad vazifesine devam etmiştir. Nigari bu bölgeden başka, Doğu Anadolu'da, Azerbaycan'ın Karabağ ve Kuzeybatı bölgelerinde de birçok mürid yetiştirerek tesirli olmuştur.¹⁰¹ Özellikle Azerbaycan'daki halifesi Hacı Mahmud Efendinin faaliyetleri sonucunda Borçalı, Karabağ ve Kazak bölgesinden binlerce müridi olmuştur. Bunların büyük bir kısmı daha sonra Türkiye'ye göç ederek Amasya ve etrafında yerleşmişlerdir. İyi bir Divan şairi de olan Hamza Efendinin âşıkane şiirlerinin yer aldığı Türkçe ve Farsça divanları vardır. Tiflis'te ve İstanbul'da basılan divanları birçok Hak aşığı tarafından ezberlenerek, yıllarca zikir merasimlerinde ve sohbet meclislerinde okunmuştur. Nigari'nin şiirlerinin terennümlerini aynı duygu ve coşkunlukta ifade edebilen Türkiye'de ve Azerbaycan'da birçok Nakşibendî şeyhi yetiştirmiştir.¹⁰² Bu bölgedeki Nigari tesiri Sovyet rejiminin baskı ve propagandalarına rağmen silinememiş, halk arasında bir anane şeklini alarak devam etmiştir.¹⁰³ 1886'da Harput'ta vefat eden Nigari'nin cenazesi vasiyeti gereği Amasya'ya getirilerek burada defnedilmiştir.

Karabağlı Ali b. İbrahim Dağıstani'nin Seyyid Muhammed Ermevi'nin müridlerinden olduğu ve *Kevakibu's-Saadet* adında, içinde on adet risale olan bir eserin bulunduğu Osmanlı müelliflerinde geçmektedir.¹⁰⁴ Halid-i Bağdadi'nin Kuzey Kafkasya'da faaliyet gösteren diğer halifesi Muhammed El-Mehdi Dağıstani'dir.¹⁰⁵

Bu devirde Azerbaycan'da faaliyet gösteren diğer bir Nakşî şeyhi Abdullah Mekki'nin halifesi Kutgaşınlı Şeyh Yahya Dağıstani'dir. Son Gebele Emiri Hacı Nasrullah Sultan'ın oğlu ve tanınmış yazar İsmailbey Kutgaşınlı'nın¹⁰⁶ büyük kardeşi olan Yahya Efendi, İsmail Şirvani'den ders

¹⁰¹ Fahreddin Akabali, *Hümay-ı Arş*, s. 370-394

¹⁰² Sovyetler zamanında takibata, sürgüne ve katle uğrayan bu şahsiyetlerin eserlerinin bir kısmı Bakü elyazmalar kütüphanesindedir. Ancak Gebele, Şeki, Gah, Zakatala, Kazak, Guba ve Borçalı bölgelerinde Nakşibendîliğe mensup ilim sahibi birçok sufi yaşamıştır. Bunların eserlerinin büyük kısmı o devrin acımasız baskıları altında Azerbaycan milli-manevi kültürünün imhası çerçevesinde maalesef yok edilmiştir.

¹⁰³ Sovyet yöneticileri Azerbaycan'daki Nakşibendî tesirini silmek için uzun süre mücadele etmişlerdir. Binlerce Nakşibendî şeyhi ve din adamının idam edilmesi yanı sıra bu dönem Azerbaycan edebiyatında, roman ve tiyatro eserlerinin büyük bir kısmı İslam dininin ve din adamlarının kötülenmesine hasredilmiştir. İsmail Şihli'nin, filmi de çekilen *Deli Kür* romanı, Nakşibendî tarikatını, özellikle Hamza Nigari'yi hedef alan en önemli propaganda malzemelerinden biridir.

¹⁰⁴ Mehmet Tahir Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul, 1972, C. I, s. 55

¹⁰⁵ Mehmet Fatsa, *Tasavvufta Mekki Kol*, İstanbul, 2000, s. 73.

¹⁰⁶ 1806'da Azerbaycan'ın Gutgaşın (Gebele) bölgesinde doğdu. İlk tahsilini ailesinden aldı. 1819'da Rus

almış sonra Mekke’de Abdullah Mekki’den icazet alarak Azerbaycan’a gelmiştir. Bu bölgedeki faaliyetleri neticesinde baskılara maruz kalmıştır. Osmanlı devletinin daveti üzerine önce Çorum’a sonra da İstanbul’a giderek bir müddet buralarda yaşamış ve faaliyet göstermiştir. Daha sonra Mekke’ye göç ederek vefatına kadar burada yaşamıştır.¹⁰⁷ *Maksadu’t-Talibin* ve *Hüsn-ü Hulk* adında iki eseri vardır. *Maksadu’t-Talibin* onun tasavvufa dair yazdığı değerli bir eser olup, tasavvufun ve Nakşibendîliğin bir kısım meselelerini açıklar. Nakşibendîliğin Mekki kolu Anadolu’da Yahya Dağıstani’nin halifesi Mustafa Çorumi vasıtası ile Darendeli Hulusi Efendi’ye ulaşmış ve onun Darendede’de Somuncu Baba dergâhındaki faaliyetleri ile günümüze gelebilmiştir.

XIX. asırda yaşayan Azerbaycan’lı Nakşibendî’lerden Abdülhamit Şirvani, eğitimini İstanbul ve Mısır medreselerinde tamamlamış, Süleymaniye Medresesinde müderrislik yapmıştır. İbn-i Hacer el-Heytemi’nin *Tuhfetü’l-Minhac* adlı Şafî fıkına dair eserine *Havaşi ala Tuhfetü’l Muh-tac bi Şerhi’l-Minhac* adında geniş bir şerh yazmıştır.¹⁰⁸ Mekke’ye giderek burada yerleşen Şirvani önce Ahmed Said-i Fârûkî’ye sonra da onun oğlu M. Mazhar’a intisap etmiştir. Şirvani, vefatına kadar burada irşad ve ilmi faaliyetlerini devam ettirmiştir. 1882’de Mekke’de vefat etmiştir.

Sonuç

Azerbaycan sahası tasavvuf tarihi açısından oldukça münbit bir coğrafyadır. Derbent, Sühreverd, Tebriz, Erdebil, Hoy, Urumiye, Şirvan, Şamahı, Bakü, Lenkeran, Marağa, Ebher gibi şehirler tasavvufi hareketlere merkezlik yapmış mekânlardır. Sühreverdiyye, Ebheriyye, Zahidiyye, Halvetiyye ve Safeviyye tarikatları bu bölgede neşvü nema bulmuştur. Hurufilik ve Ahilik gibi cereyanlar da bu bölgede yetişen şahsiyetler tarafından tem-

hükümeti tarafından itaat garantisi olarak ailesinden alınarak Tiflis’teki Rus askerî okuluna verildi. 1825-1850 yılları arasında Rus ordusunda hizmet etti ve general rütbesine kadar yükseldi. 1826-1828’de Rusya-İran, 1828-1829’da Rusya-Türkiye muharebelerine iştirak etti. 1832-1836’da Varşova’da yaşadı ve bir yazar olarak tanınmasını sağlayan *Reşidbey ve Seadet Hanım* adlı eserini Fransızca olarak burada yayımlattı. Rus ordusunda hizmet ettiği devirde Kafkasya tarihi, coğrafyası ve tabiat şartları konularında araştırmalar yaptı. 1850’de Rusya Kent Tasarrufatı Cemiyeti Kafkas şubesinin, 1864’te ise Rusya Coğrafya Cemiyeti Kafkas şubesinin asil üyeliğine seçildi. Rus ordusunda hizmet etmenin, Osmanlı ve İran’a karşı savaşmanın manevi mesuliyetini fark edince büyük bir vicdan azabına düştü. 1850’de ordudan istifa ederek memleketine döndü. Azerbaycan halkını aydınlatmak için kendini dine ve ilme verdi. Onun uyanmasında ağabeyi Yahya Efendi’nin de rolü olmalıdır. 1852’de eşi ile birlikte Hacca gitti. Burada Yahya Efendinin yanında kaldı. Eski bir Rus generali olan İsmail bey’in din ile meşguliyeti ve Hacca gitmesi Rus yöneticilerin büyük bir rahatsızlık duymalarına neden oldu. 1869’da Gebele’de hanımı ile aynı gün şüpheli bir şekilde vefat etti.

¹⁰⁷ Yahya Dağıstani’nin *Maksadu’t-Talibin* adlı yazma eserinde yer alan bilgilerden alınmıştır.

¹⁰⁸ Bu şerh, İbn-i Kasım el-İbadi’nin şerhi ile birlikte on cilt halinde 1897’de Kahire’de basılmıştır.

sil edilmiştir. Safeviyye tarikatı, Celvetiyye ve kolları şeklinde yayılmış, Somuncu Baba, Hacı Bayram Veli, Akşemseddin, Aziz Mahmud Hüdayi gibi büyük sufilerin yetişmesine vesile olmuştur. Halvetiyye tarikatı özellikle Seyyid Yahya Şirvani'nin halifeleri vasıtası ile Şirvan'dan Osmanlı coğrafyasına intikal ederek, devlet-millet kaynaşmasına vesile olmuş, kırk civarında şube ve kol ile binlerce sufinin yetiştiği, en büyük tasavvufi mektep olmuştur. Nakşibendiyye XV. asırdan önce bu bölgeye gelmiştir. Bu tarikat, özellikle XIX. asırda Kuzey Azerbaycan ve Kafkaslarda çok etkili olmuştur.

Azerbaycan sufi mektepleri, Selçuklu ve Osmanlı Türkiyesi tasavvuf hayatını derinden etkilemiş, dini-ictimai hayatı şekillendiren önemli bir âmil olmuştur. Bunun yanında, Hurufilik ve Alevilik gibi heterodoks cereyanlara kaynaklık eden Azerbaycan tefekkür sistemi, bu akımlarla büyük bir siyasi-kültürel oluşumu gerçekleştirerek İran'ın ve Anadolu'nun inanç coğrafyasını şekillendirmiştir. Ancak bu büyük başarı beraberinde tesirini günümüze kadar devam ettiren bir kısım bölünme, ayrışma ve çatışmaları da beraberinde getirmiştir.

Türk tefekkür hayatına önemli bir zenginlik ve derinlik kazandıran tasavvufî hareketler, Orta Asya-Horasan bölgesi yanında, önemli ölçüde Azerbaycan'dan beslenmiştir. Son asırlarda Azerbaycan'ın yaşadığı siyasi-ideolojik yapı, bu zengin mirasın araştırılmasına imkân vermediği için büyük bir kısmı meçhul kalmıştır. Azerbaycan tasavvuf kültürü, felsefe, edebiyat, sanat, tarih ve diğer açılardan çok bereketli bir geçmişe sahiptir. Bir kısmından kısaca bahsettiğimiz bu mirasın araştırılarak ortaya çıkarılması, bölgenin tarih ve kültürüne hizmet edecek, medeniyetimize kattığı zenginlikleri gözler önüne serecek ve birçok bilinmeyeni gün ışığına çıkaracaktır.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Câmî. *Nefehatü'l-Üns Min Hadaratü'l-Kuds Tercümesi*, (Çev. Kamil Candoğan) Bedir Yayınları, İstanbul, 1971.

Abdülkerim Kuşeyrî. *Kuşeyri Risalesi* (Çev. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1978.

Akabali, Fahrettin. *Hümay-ı Arş*. (elimizde bulunan yazma kopyasından).

Akgündüz, Ahmet, Said Öztürk ve Yaşar Baş. *Darende Tarihi*, OSAV Yayınları, İstanbul, 2002.

Algar, Hamid. *Nakşibendîlik*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2007.

Âli. *Tuhfatu'l Mücahidin Behçetü'z Zahidin*, Nuru Osmaniye Kütüphanesi, No: 2293.

- Allouche, Adel. *Osmanlı Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi*, Anka Yayınları, İstanbul, 2001.
- Arı, Saim. *Nadir Şah Dönemi Osmanlı İnan İlişkileri*, Yüzüncüyıl Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1995.
- Arpad, Ehad. “Abdülkadir Maragi” *Küçük Türk-İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, İstanbul, 1974.
- Âşık Paşazade. *Tevârih-i Âl-i Osman*, İstanbul, 1332.
- Azamat, Nihat. “İbrahim Gülşeni” *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXI, İstanbul, 2000, s. 301-304.
- Bakihanov, Abbasgulu Ağa. *Gülistan-ı İrem*, İlim Neşriyatı, Bakı, 1970.
- Bakuvi, Seyyid Yahya. *Şifa el-Esrar*, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmud Efendi, No: 2283.
- Barlas, Cafer. *Kafkasya Özgürlük Mücadelesi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999.
- Belazuri. *Futuh el-Buldan*, (Çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.
- Bertels. *Tasavvuf ve Edebiyat-ı Tasavvuf*, Tahran, 1975.
- Bilgin, Azmi. “Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı”, *Tasavvuf Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Bunyadov, Ziya. *Azerbaycan VII-IX. Asırlarda*, Bakı, 2004.
- Bursalı, Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri I-III*. İstanbul, 1333-342.
- Bursevi, İsmail Hakkı. *Silsile-i Celvetiyye*, Pamuk Yayınları, İstanbul, 1291.
- Bünyadov, Ziya. *Seçilmiş Eserler*, Bakı, 1999, (İbn İmad el-Hanbelî'nin *Şezuratü'z-Zeheb* C. IV, fasıl 8, s. 155'den nakille)
- Caferov, Nizami. “Kitab-ı Dede Korkut” *Türk Halkları Edebiyatı*, Bakı, 2006.
- Cebecioğlu, Ethem. *Hacı Bayram Veli*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.
- Çemenzeminli, Yusuf Vezir. *Tarih-i Coğrafi ve İktisad-ı Azerbaycan*, Bakı, 1993.
- Ebu Sa'd el-Malini. *Kitabu'l-Erbain fi Şuyuhi's-Sufiyye-Muhaddis Sufiler*, (Çev. Seyfullah Erdoğan), İnsan Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ekinci, Mustafa. *Anadolu Aleviliğinin Tarihsel Arka Planı*, Beyan Yayınları, İstanbul, 2002.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatler*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1997.
- Erdebili, Şeyh Safiyyüddin. *Kara Mecmua*, Tahran, 1379.
- Erşahin, Seyfettin. *Akkoyunlular-Siyasal Kültürel Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Bizim Büro Yayınları, Ankara, 2002.
- Es'ad El-Hatib. *Sufiler ve Aksiyon*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999.
- Evliya Çelebi. *Seyahatname*, I-X, Üçdal Yayınları, İstanbul, 1985.

- Fatsa, Mehmet. *Tasavvufta Mekki kol*, Mavi Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- Gündoğdu, Cengiz. *Abdülmecid-i Sivasi, Hayatı, Eserleri ve Tasavvufi Görüşleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- Haririzade, Mehmet Kemalettin. *Tibyan-u Vesaili'l-Hakayık fi Beyan-i Selasili't-Taraik*, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, No: 2306-2309.
- Has, İbrahim. *Şabaniyye Silsilenamesi*, Süleymaniye Kütüphanesi, H. Mahmud Efendi, No: 4607.
- Hemedani, Aynü'l-Kudat. *Temhidat* (Çev. Nesib Göyüşov), Adiloğlu Neşriyat, Bakı, 2006.
- Hinz, Walter. *IV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Şeyh Cüneyd ve Uzun Hasan* (Çev. Tevfik Bıyıkoglu), TTK Yayınları, Ankara, 1948.
- Hocazade, Ahmet Hilmi. *Hadikatu'l- Evliya*, İstanbul, 1318-1320.
- Hocazade, Ahmet Hilmi. *Ziyaret-i Evliya*, İstanbul, 1320.
- Hucviri, Ali b. Osman. *Keşfu'l-Mahcub, Hakikat Bilgisi*, (Çev. Süleyman Ulu-dağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 1996.
- Hulvi, Cemalettin. *Lemezât-ı Hulviyye ez Lemeat-ı Ulviyye*, (Çev. Mehmet Serkan Tayşi) İFAV Yayınları, İstanbul, 1993.
- İbn-i Hacer El-Askalânî. *Enbâu'l-Gumr bi-Enbâi'l-Umr*, Kahire, 1389/1969.
- İbn-i Hanbel, Ahmed İbn Muhammed. *Kitabü'z-Zühd*, (Çev. Mehmet Emin İhsanoğlu), İz Yayınları, İstanbul, 2006,
- İpek, Ali. *İlk İslami Dönemde Azerbaycan*, İstanbul Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1999.
- İskender, Münşi Beğ-i Türkmen. *Târih-i Âlem Ârâ-yi Abbâsî*, Tahran, 1314.
- Kamer, el-Huda. *Şihabeddin Ömer Sühreverdi, Hayatı, Eserleri, Tarikatı*, (Çev. Tahir Uluç), İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatler Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.
- Karaismailoğlu, Adnan. "Kasım Envar", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXIV, s. 542-543, İstanbul.
- Kelabazi, Ahmed b. Muhammed. *et-Taarruf*, (Çev. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 1992.
- Kırımı, Hasan. *Makalat-ı Ed'iyye-i Tarikat-ı Halvetiyye-i Cemaliyye Risalesi*, Millet Kütüphanesi, No: 1345.
- Kitapçı, Zekeriya. *Azerbaycan-Harzem ve Türk Oğuz Boyları Arasında İslamiyet*, Yedi Kubbe Yayınları, Konya, 2005.
- Konur, Himmet. *İbrahim Gülşeni, Hayatı, Eserleri, Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000.
- Köçerli, Firdunbey. *Azerbaycan Edebiyat Tarihi Materyalleri*, I-II, Bakı, 2005.
- Köprülü, M. Fuad ve Franz Babinger. *Anadolu'da İslamiyet*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1996.

- Kurt, Yaşar. *Nimetullah Nehcuvânî ve Tasavvufî Tefsiri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Basılmamış doktora tezi. Samsun, 1998.
- Lamii Çelebi. *Tercüme-i Nefehatü'l-Üns* (Çev. Süleyman Uludağ-Mustafa Kara) Marifet Yayınları, İstanbul, 1995.
- Mecdi Mehmet Efendi. *eş-Şakaku'n-Nu'maniyye ve Zeyilleri Hadikatu's- Şakayık* (Nşr: Abdülkadir Özcan), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1989.
- Mehemmed Celil (M.Rihtim) ve Faris Halilli. *Mövlana İsmail Siraceddin Şirvani*, Bakı, 2003.
- Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*, C. I-II, İstanbul, 1333.
- Mehmet Nazmi Efendi. *Hediyyetü'l-İhvan, Osmanlılarda Tasavvufî Hayat Halvetilik Örneği*, (Çev. Osman Türer), İnsan Yayınları, İstanbul, 2005.
- Mehraliyev, Eybeli. *Babakuhi Bakuvi ve Pirhüseyn Şirvani*, Bakı, 2002.
- Memmedov, Zakir. *Azerbaycan Felsefesi Tarihi*, Bakı, 1994.
- Musavi, M. *Bakı Tarihine Dair Orta Asır Senedler*, Bakı, 1967.
- Musayeva, Azade. *Dede Ömer Rövseni Eserlerinin Elyazmaları Üzerine Araştırmalar-I*, Bakı, 2003.
- Muslu, Ramazan. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf 18. Yüzyıl*. İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.
- Müneccimbaşı, Derviş Ahmed. *Sahaifu'l-Ahbar*, (Çev. Ahmet Nedim) İstanbul, 1285.
- Müsküri, Yusuf. *Silsiletü'l-Uyun*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü, B-5447/7072.
- Müsküri, Yusuf. *Beyanü Esrar Li-t-Talibin*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Elyazmaları Enstitüsü, B-733.
- Ne'met, Meşedihanım. *Azerbaycan'da Pirlar*, Bakı, 1992.
- Nişati, Muhammed. *Şeyh Safi Tezkiresi Tercümesi*, (Çev. Muhsin Nağisoğlu), Nurlan Neşriyat, Bakı, 2006.
- Popovic, Alexandre ve Veinstein Gilles, "Chantal Lemercier-Quelqejay, Kuzey Kafkasyada Tarikatlar", *İslam Dünyasında Tarikatlar* (Çev. Osman Türer), Suf Yayınları, İstanbul, 2004.
- Salabisray, Haseddin ve Navi Taliş. *Makalat-ı Seyyid Niku*, Reşt, 1378.
- Sevgi, H.Ahmet. "Gülşen-i Raz", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XIV, s. 253-54. İstanbul.
- Sühreverdi, Şihabüddin. *Avarif el-Maarif, Tasavvufun Esasları*, (Çev. Hasan Kamil Yılmaz), Erkam Yayınları, İstanbul, 1993.
- Şahinoğlu, M.Nazif. "Kuhi-i Şirazi", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XXVI, İstanbul, 2006, s. 347.
- Şarani, Abdülvehhab. *et-Tabakatü'l-Kübra, Veliler Ansiklopedisi*, (Çev. Abdülkadir Akçiçek), I-II, İstanbul, 1986.

- Şirvani, Abdülhamid. *Havaşi ala Tuhfetu'l Muhtac bi Şerhi'l-Minhac* Mısır, 1897.
- Şuşud, Hasan Lütü. *İslam Tasavvufunda Hâcegan Hanedanı*, İstanbul, 1958,
- Taşköprülüzade İsamüddin Ebu'l-Hayr Ahmed. *eş-Şakaiku'n-Numaniyye fi Ulemai'd- Devleti'l-Osmaniyye*, Beyrut, 1975.
- Terbiyet, Muhammed Ali. *Danişmendân-ı Azerbaycan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı, 1987.
- Tosun, Necdet. *Bahaeddin Nakşibend, Hayatı, Görüşleri, Eserleri*, İstanbul, 2003,
- Uludağ, Süleyman ve Nurettin Bayburtlugil. "Aynu'l-Kudat el-Hemedani", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. IV, s. 280-281, İstanbul.
- Uludağ, Süleyman. "Halvetilik", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. XV, s. 393-397, İstanbul.
- Useynov, M; L.Bretaniski ve A.Salamzade. *İstoriya Arhitekturi Azerbaycana*, Moskova, 1963.
- Uzun, Mustafa. "Dede Ömer Ruşeni", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. IX, İstanbul, 1994, s. 81-82.
- Üzüm, İlyas. "Kızılbaş" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. IV, İstanbul, 1991, s. 789.
- Vassaf, Hüseyin, *Sefine-i Evliya-yı Ebrar fi Şerh-i Esmar-ı Esrar*, C. I-V, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, No: 2305-2309.
- Yahya Dağıstani. *Maksadu't-Talibin*, yazma, (M.Rıhtım koleksiyonu).
- YAZICI, Tahsin. "Cüneyd Safevi" *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. VIII, s. 123-124, İstanbul.
- YAZICI, Tahsin. "Ebu Said Ebu'l Hayr", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. X, s. 220. İstanbul.
- YAZICI, Tahsin. "Safevîler," *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, C. X, s. 53, Ankara, 1980.